

Maddî Terakki, Kültürel Değişme, Gecikme ve Kültürel Buhranlarımız

Emine ÖZTÜRK (*)
Ahmet Emin SEYHAN (**)

Öz

Kültürün maddi ve manevi birtakım unsurlarının varlığı ve kültürün tanımı üzerinde çok farklı münazara ve mülahazalar vardır. Bu çalışmanın amacı, maddi ve manevi terakkinin paralel olmadığı toplumlarda nelerin yaşanabileceğini ve bu konuya Kur'an ve Sünnetin bakışını ortaya koymaktır. Çalışma yapılrken dökümantasyon ve tasvir metodundan faydalanılmıştır. Bu çalışma özetle, köksüz ve taklidi bir maddi terakkinin(maddi kalkınmanın), aslında nasılda bir terakkiden(kalkınmadan) ziyade, sosyal hastalıkların kaynağı olabildiğini anlatmak ve açıklamak amacıyla yazılmıştır.Bunu yaparken tarihsel örnekler ve konuyla ilgili temel teorik zemin ortaya konarak, manevi terakkiden yoksun bir maddi terakkinin yani diğer adıyla kültürel gecikmenin her türlü manevi buhranın altında yatan temel neden olduğu savı ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca özellikle çalışmanın birinci bölümünde William FieldingOgburn'un teorisinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maddî Terakki, Kültürel Değişme, Gecikme ve Kültürel Buhran

Materialistic Developement, Cultural Change, Cultural Lag, Cultural Depression

Abtsract

The purpose of this study is to set out the things which can be experienced in societies in which material and nonmaterial development is not parallel and the point of view in terms of Koran and Sunnah. During the study, documentation and description method has been used. This article, has beenn written to express

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı öğretim Üyesi

** Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

an tell a single, rootless and an imitation materialistic develeopment, how could it be rather than a develeopment infact it could be totally the source of all the illnesses. While we are doing this, we have benefited from the historical examples, theoretical floor. We have tried to prove that cultural lag is the basic source of all social and spiritual depressions. On the other side, in the first section of the study, we have benefited from William Fielding Ogburn’s theory.

KeyWords: Economical Develeopment, Cultural Changing, Cultural Lag, Cultural Depression

Giriş

Kültürün maddi ve manevi birtakım unsurlarının varlığı ve kültürün tanımı üzerinde çok farklı münazara ve mülahazalar yapılmıştır. Bu çerçevede ele alması düşünülen “Maddi terakki, Kültürel Değişme, Gecikme ve Kültürel Buhranlarımız” adlı çalışma maddi ve manevi terakkinin aslında sanıldığı gibi at-başı gitmediğini, hatta genellikle hazmedilmemiş ve yerel olmayan maddi terakkilerin manevi buhranları nasıl tetiklediğini sosyolojik temelleriyle açıklamaya çalışacak ve bu arada Kur’an’ın da maddi-manevi terakkiye bakışını ele alınacaktır.

Öncelikle kültürün tanımıyla işe başlamak yerinde olacaktır. Mümtaz Turhan artık alanda Türkçe bir başyapıt halini alan “Kültür Değişmeleri” adlı çalışmasında, kültürü şöyle tanımlamaktadır. “Kültür bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alakaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumi atitüd, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte o cemiyetin ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden hususi bir hayat tarzı temin eder.”¹

“Bu anlamda kültür bir toplumda mevcut her nevi bilgi, alaka, itiyat, kıymet ölçüleri ve umumi atitüd, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine aldığından ve bütün bu değerlerin söz konusu toplumun ekserisinde müşterek olan ve o topluma kendisini diğer toplumlardan ayırt eden bir hayat tarzı temin ettiğinden dolayı her toplumun kültürü kendine özgü olup, onu diğer toplumlardan ayırır. Ancak kültür maddi ve manevi olmak üzere iki ayrı kısımdan oluşur. Kültürün maddi unsurları yani medeniyete taalluk eden unsurlar zamanla değişir. Buna bağlı olarak zamanla manevi ya da maddi olmayan kültür unsurları da değişir. Buna da kültürel değişme denir. Kültürel değişmenin yukarıdaki kültür tanımı doğrultusunda yapılan bir tanımı ise şöyledir. “Kültür değişmesi, bir cemiyetin nizamını yani içtimai, maddi, manevi medeniyetini bir tipten başka bir tipe

1 Mümtaz Turhan; *Kültür Değişmeleri*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2006, s.48.

kalbeden bir prosestir. Böylece kültür değişmesi bir cemiyetin siyasi yapısında, idari müesseselerinde ve toprağa yerleşme ve iskan tarzında, iman ve kanaatlerinde, bilgi sisteminde, terbiye cihazında, kanunlarında maddi alet ve vasıtalarında, bunların kullanılmasında, içtimai iktisadının dayandığı istihkak maddelerinin sarfında az çok husule gelen tahavvülleri ihtiva eder.”² Kültürel değişme bu anlama gelmektedir. İşte bu çerçevede kültürü maddi unsurları ile manevi unsurlarının aynı hızda değişmemesine manevi unsurların yani maddi olmayan unsurların geç değişmesine kültürel gecikme denir, kültürel gecikmenin de toplumda neden olduğu pek çok manevi ve kültürel buhran vardır. Bu konuya *Sosyoloji Tarihinde* en çok değinen William Fielding Ogburn’dur.

Ogburn’un sosyolojik düşünceye yaptığı en önemli katkılardan biri onun 1923 yılında yayınladığı ve bu araştırmaya konu olan “Sosyal Değişme”(Social Change) adlı çalışmasıdır. “Sosyal değişme konusunda yaptığı özgün çalışmaları ve özellikle de kültürel gecikme kuramı ile tanınan Ogburn fonksiyonalist kuramcılar arasında yer alır. Ogburn toplumun amaçlanan temel niteliklerinin uyum, denge, düzen ve bütünlük olduğu düşüncesinden hareket etmesi, onun fonksiyonalist kuramcılar arasında yer almasının temel nedeni olmuştur.”³

“Fonksiyonalist yaklaşım içerisinde yer alan William Ogburn Ferdinand Tönnies’in toplum-topluluk ayırımına benzer bir şekilde durağan ve değişen toplumlar ayrımı yapar ve özellikle durağan toplumlar üzerinde durur. Ogburn’a göre durağan toplumlar kültürel kalıpları değişme göstermeyen toplumlardır. Durağan toplumlarda yenilik ve icat yoktur. Bu toplumlarda egemen olan davranış tipi kaderciliktir. Daha otoriter bir yapıya sahip olan durağan toplumlarda yaşlıların görüşleri ön plandadır. Hukuk ve kanun durağan toplumlarda çok kuvvetlidir. Ahlak bu toplumlarda sert, kesin, değişmez kurallardır; gelenek ve görenekler bu toplumların en otoriter kesimini meydana getirir. Durağan toplumlarda birey ile toplum arasında sürtüşme mevcuttur. Toplum bireye egemendir ve bireysel farklılaşmaya izin vermez. Duygular ve seremonilerin daha belirgin olduğu durağan toplumlarda sınıf ve kast sistemi ve bu gruplar arasındaki ayrım çok belirgindir. Durağan toplumlarda sanat, değişen toplumlara göre daha az desteklenir. Durağan toplumlarda din de kuvvetlidir. Son olarak kültür, durağan toplumlarda tam bir bütünlük gösterir. Çünkü uzun zaman değişmeyen kültürel öğeler arasında tam bir bütünlük sağlanmıştır.”⁴

Sezgin Kızılcılık, Ogburn’un kültürel gecikme kuramını şöyle izah etmektedir. “Kültür bir toplumun üyesi olarak bireyin öğrendiği bilgiyi, sanatı, ahlakı

2 Turhan, *a.g.e.*, s.49.

3 Sezgin Kızılcılık; *Sosyoloji Teorileri*, Yunus Emre Yay., Konya, 1994, s. 407.

4 Kızılcılık; *a.g.e.*, s. 407-408.

ve imanı, örf ve adetleri, beceri ve alışkanlıkları içine alan girift bir bütündür. Tanınmış Alman Antropoloji bilgini Turhnwald'a göre; kültür, tavırlardan davranış tarzlarından, örf ve adetlerden düşüncelerden, düşünce sistemlerinden ortaya çıkmış bir sistemdir. Bu çerçevede kültür, bütün inançların zamanla birbirleriyle kaynaşması sayesinde uyumlu bir bütün haline gelmiştir.”⁵

“Bu bakımdan uyum sürecinin bir ürünü olarak, belli bir kültürün unsurları uyumlu ve bütünleşmiş bir sistemi oluşturmak eğilimindedirler. Bu açıdan bütünleşmeyi sağlayan temel olgu maddi kültür unsurları ile maddi olmayan kültür unsurları arasındaki uyum ve dengedir. Ancak kültürlerin tam anlamıyla bütünleşmiş sistemler olduğunu söylemek olanağı yoktur. Tarihi ve çevresel etmenlerin etkisi nedeniyle, hiçbir kültürel sistemde sürekli ve tam bir bütünleşme görülmez. Bütünleşme tam olurken iç ve dış güçler dinamiğindeki bir değişme dengeli ve bütünleşmeyi temelinden sarsar. Her kültür sistemi hızlı ve yavaş olmak üzere değişir. Bir bakıma değişme her kültür için kaçınılmazdır. Bilinen kültür değişme kalıpları: Yayılma, iktibas ve taklittir. William F. Ogburn ise bu değişimin, icat birikim yayılma ve uyum sağlamak üzere dört unsura dayandığını söyler.”⁶

“Diğer bir deyişle Ogburn'a göre, sosyal değişme kültürel evrim sonunda ortaya çıkar. Ogburn kültürel evrimi açıklayan unsurları yukarıda da belirttiğimiz üzere, icat, birikim, yayılma ve uyum sağlama olarak belirtir. İcat sadece mekanik değil, aynı zamanda toplumsaldir. Herhangi bir icat üç unsurun birleşmesi ile meydana gelir. İcadın yapılabilmesi için, 1) Zihinsel yetenek, 2) Toplumsal talep ve 3) Kültürel taban unsurları gerekir. Birikim kültürel tabana yapılan ilavelerin toplamıdır. Bu ilaveler yeni buluşlar şeklinde yapılır. Birikimin en hızlı olduğu alan bilgi alanıdır. Birikim sonucu, insan kendinden önce yaşamış olanların mirasına konar. Yayılma bir icadın ortaya çıktığı kaynaktan başka yerlere dağılma sürecidir. Yeniliklerin yayılması, haberleşme ve ulaşımın gelişmesiyle oldukça hızlanmıştır. Uyum sağlama tüm sosyal, kültürel sistemin yeni icada göre kendini organize etmesidir. Kültürel sistemin her ögesi birbiriyle ahenkli bir şekilde bütünleşmiştir. Bu bütünleşme ancak uzun süre durgun toplumlarda görülür. Hiç bir yeniliğin ortaya çıkmamış olması bu ahenkli bütünlüğün nedenidir. Yeni bir icat ortaya çıktığı zaman kültürel sistemin bazı unsurları değişir. Öteki unsurları ise, bu değişen unsurlara uyum sağlar. Bu uyum sağlama bütün unsurları kapsayacak şekilde hemen gerçekleşmez. Bu bağlamda herhangi bir yeni buluş veya icat toplumun kültür yapısında –maddi veya maddi olmayan unsurların herhangi birinde- değişmeye neden olur. Ogburn'a göre modern kültürün çeşitli parçaları aynı hızla değişmeyebilir, kültürün bazı parçaları diğerlerine oranla daha hızla

5 Kızılcılık, *a.g.e.*, s. 408.

6 Kızılcılık, *a.g.e.*, s. 408-409.

değişir. Örneğin Ogburn, endüstri ve eğitimi iki değişken olarak ele alır ve bu değişkenlerin birbirleriyle ilişkili olduğunu söyler. Endüstride meydana gelen değişimler eğitim sisteminde değişimlere yol açar ve eğitim sistemi yasaları daha hızlı değişir. Maddi olmayan kültür maddi kültürü geriden takip eder. Bunun sonucu olarak, maddi olmayan kültür, maddi kültüre uymaya çalışır. Ancak Ogburn'un da belirttiği üzere, bu uyum sağlama hemen meydana gelmez, uzun süre alabilir. Bu süre içinde kültürel gecikme ortaya çıkar.⁷

“Kısacası, Ogburn, bir kültürün maddi unsurlarının daha hızlı, maddi olmayan unsurlarının daha hızlı, maddi olmayan unsurlarının ise daha yavaş değiştiğini, bu iki unsur arasında bir boşluğun ortaya çıktığını ve aralarında yeterli bir bütünleşmenin olmadığını vurgulamak için kültürel gecikme kavramını geliştirir. Ogburn'a göre, kültürel gecikme kavramını belirlemek için aşağıdaki dört adımın atılması gerekir. 1) Kültürel sistem içinde en az iki değişkenin, (maddi ve maddi olmayan kültür unsurları), belirlenmesi; 2) Bu değişkenlerin uyum içinde olduklarının gösterilmesi; 3) Bu iki değişkenden biri değişirken, diğeri değişmediği yada birinin diğerinden daha fazla değiştiğinin tarihlerle gösterilmesi, 4) Bir değişkenin diğerinden önce yada ondan daha fazla değişmesi durumunda, önce olandan daha az doyurucu bir uyumun bulunduğu gösterilmesi gerekir. Ogburn'a kültürel gecikmeye yol açan birçok örnek vardır. Siyasal, ekonomik ve sosyal olsun her alanda görülen kalıplar, yüzlerce yıl önceki sosyal koşullar için bulunmuş olup günün koşullarına artık uymamaktadır. Kentlerin, kasabaların, devletlerin ve ulusların bugünkü sınırları eski arabasıyla yapılan ulaşım, köy nüfusuna ve el sanatları ekonomisine uygun düşecek şekilde çizilmişti. Yine mahkemeler, hapishaneler ve polis örgütleri de hala, tıbbi, psikiyatrik, psikolojik, sosyolojik, kriminolojik bilgilerin bugünkü gelişmesinden çok daha önce kabul edilmiş anayasa ve kanunlara göre faaliyet göstermektedir. Sosyal icatların sosyal koşullara ayak uyduramamasından başka, fizik araçların ortaya attığı gereksinimleri karşılayacak sosyal icatların, toplumun dengesinde bozulmalara yol açacaktır.”⁸

Ogburn'un teorisi çerçevesinde kültürel gecikmenin yarattığı buhranlar yahut problemler ise şunlardır. “Ogbrun'a göre toplumda sosyal problemler bazı uyum eksikliğinden (lack of adjustment) ortaya çıkar. Maddi kültürdeki değişimler sosyal organizasyon ve gelenekler gibi kültürün diğer parçalarının da değişmesini zorlar. Anacak kültürün maddi olmayan kısımlarındaki değişme hızlı olmaz. Dolayısıyla belli bir süre bir intibaksızlık periyodu yaşarız ve böylece sosyal problemler artmaya başlar. Bu bağlamda Ogburn'a göre bir kültürün çeşitli kısımlarındaki farklı değişme oranlarından çıkan sosyal problemler vardır. a)Nüfus Deneti-

7 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 409-410.

8 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 410-411.

mi: Nüfus çeşitli yönlerden temel bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü savaş, siyaset, ekonomi, bilimin gelişmesini de kapsamak üzere eğitim problemlerinin çözümlenmesi, esas itibariyle ölüm, doğum oranlarını etkileyen etkenler arasındaki belirli denge ile kaynaklara ve teknolojiye dayanan, hayat standartlarının iyi şekilde korunmasına bağlı bulunmaktadır. Böylece doğum, ölüm oranları, kaynakları ve teknoloji arasındaki dengesizliğin yarattığı ikilem en azından dünya nüfusunun yarısından fazlasının problemi olmaktadır. Yiyecek maddelerindeki artış, kaynaklar ve bunlardan yararlanmayı sağlayacak teknolojiye dayanmaktadır. Teknoloji ise nüfusun büyük bir kısmının sürekli olarak yiyecek peşinde koşması yerine, gıda kaynaklarının geliştirilebilmesine ve iyi kullanılması için gerekli araçların üretime yönelmesini sağlayacak koşullar altında gelişebilmektedir. Bu da, nüfusun büyük çoğunluğunun öteden beri bildiği teknik yollarla doğrudan doğruya gıda üretimine katıldığı süreçte mümkün olmaz.”⁹

“Sanayileşmiş ülkelerden sağlanacak yardım sadece doğum, oranını yükseltmeye yol açacak açıklıktan ölenlerin sayısını geçici şekilde azaltmakla sonuçlanacak ise, faydalı olmayacaktır. Bu ikilem kültür unsurlarının farklı değişme oranlarının yarattığı ya doğum oranını azaltmak yada ölüm oranını artırmakla çözümlenebilir. İkincisi herkesçe reddedilmiş olduğuna göre, geriye doğumun kısıtlanması problemi kalmaktadır. Bu önemli problem ise eğitim ve propaganda hakkındaki sosyal etkinlikler ile gerekli biyolojik bilgileri kapsayan doğum denetimi tekniğini ilgilendirmektedir. Bu açıdan fazla kalabalık olan kentlerde alınan kapsamlı tedbirlerin bu yöne çevrilmesi gerekir.”¹⁰

b)Kültürel gecikmenin yol açtığı bir başka problem ise ekonomik dalgalanmalardır. Ekonomik dalgalanmalar daha çok sanayileşmiş toplumlarda görülür. Ekonomik dalgalanmalar ekonomik üretim ve tüketim süreçleri arasında, yeterli ilişkilerin kurulmasını ve uyumu sağlayacak, sosyal icatların beklediği bir tutarsızlık hali olarak tanınmaktadır.

c)Kültürel gecikmenin yarattığı bir diğer problem ise, sosyal çözülmüdür. Şöyle ki, kültürü oluşturan maddi ve maddi olmayan her unsurun arka planında onu meydana getiren inanç ve değerler sisteminin varlığı söz konusudur. Bu açıdan yeniliğin bir toplumdan ötekine aktarılması süreci aynı zamanda, yeniliği meydana getiren temeldeki zihniyet ve değerlerin de alıcı toplumu etkilemesi anlamına gelir.¹¹

9 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 411.

10 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 411-412.

11 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 412.

TomBottomore, sanayileşmekte olan ülkelerin Batı'nın ilim ve tekniğini alabileceklerini ancak kendi din ve felsefe sistemlerini, sanat şekillerini korumak zorunda olduklarını beyan etmiştir.¹²

Fakat sanayileşmekte olan ülkeler, Türkiye gibi Batı'nın maddi kültürünü alırken, Batı'nın maddi olmayan kültüründen de etkilenmektedir. Bu durumda sanayileşmekte olan toplumların maddi olmayan kültürü bozulmaya başlamaktadır. Böylesi süreçlerin sonucunda manevi buhranlar ortaya çıkmaktadır, bu manevi buhranlar da sosyal çözümleri tetiklemektedir. Buna önemli bir örneği önemli Şah dönemi İran'ı teşkil etmektedir. İran Şah'ı ülkesini hızlı bir şekilde modernleştirmek için aşırı çaba sarf etmiştir. Modernleşme planı çerçevesinde binlerce genç daha iyi bir eğitim görmeleri için Batı'ya gönderilmiştir. Bu dönemde İran'da birçok sanayi kuruluşları, fabrikalar kurulmuş; bu fabrikaların başına yurt dışından uzman kişiler getirilmiştir. Aynı zamanda kültürel alanda da ciddi bir modernleşme süreci ortaya çıkmıştır. Fakat hem Şah hem de İran'daki modernleşme süreci maddi olmayan kültür unsurlarında meydana gelen buhranlardan dolayı kültürel gecikmenin kurbanı olmuştur.¹³

Aynı şekilde Orhan Türkdoğan'ın kitabında anlattığı Yir-Yoront kabilesinin de yaşadığı benzer bir olay söz konusudur. "Yir-Yorontlar Avustralya'da geniş sahalar üzerinde göçebe olarak dolaşır ve besin toplamakla geçinirdi. Kültürlerinin esasını taş balta teşkil ederdi. Taş balta ile yiyeceklerini toplarlar, sığınaklar yaparlar ve üretim faaliyetlerinde bulunurlardı. Fakat yabancı misyonerler, bu kabileyi karşılaştıkları zaman, onlara çelik balta hediye etmişlerdi. Çelik baltanın kabulünden önce taş balta ile ilgili diğer bir gelenek de şudur. Bu kabiledede sadece erkekler taş baltaya sahiptirler, kadınlar ve çocuklar ise onu yalnızca bir alet olarak kullanırlar. Misyonerler çelik baltayı bu kabileye takdim ettikleri zaman hızlı değişimlerin vukua geleceklerini zannetmişlerdi. Gerçekten de taş balta yerine çelik baltanın kabulü hususunda bir mukavemet görülmedi. Çelik balta yerli halkın işini görmede çok faydalı oldu ve taş balta süratle ortadan kalktı. Böylece balta Yir-Yorontlar'ın ilerlemesine bir hayli yardım etti. Uyku için boş zaman buldular ve efendice hareket etmeye başladılar. Misyonerler çelik baltayı herkese dağıtmışlardı. Halbuki kabile geleneğine göre yalnızca erkeklerin çelik baltaya sahip olmaları gerekiyordu. Bununla beraber gençler yaşlılara nazaran daha kolaylıkla çelik baltayı kabul ettiler. Fakat Yir-Yorontlar arasında statü münasebetlerinin parçalanması ve yaş ile cinsiyet rolleri arasında bir karışıklık vukua geldi. Ayrıca vaktiyle cemaate yüksek hürmet statüsünü temsil eden ihtiyarlar, bundan böyle kadınlara gençlere bağlı kaldılar. Keza kabilenin ticari geleneği de

12 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 412.

13 Kızılçelik, *a.g.e.*, s. 413.

bozuldu. Buna paralel olarak değişimi yapanlar arasındaki dostluk bağları koptu. Mızraklarla taş baltanın trampasını sağlayan bütün büyü ve merasimler unutuldu. Yir-Yorontlar'ın sosyal yapısı ve dini sistemi de, çelik balta yeniliğini intibak ettirmek hususundaki kabiliyetsizlikleri yüzünden alt üst oldu. Çelik balta Yir-Yorontlar arasında bütün sosyal değişmelerin sebebi olmakla kalmadı aynı zamanda bütün kültürel düzensizliklerin yani “anomie”lerin de bizim deyişimizle manevi buhranlarında nedeni oldu.”¹⁴

Anlaşıldığı kadarıyla maddi terakki her zaman manevi terakki anlamına gelmemektedir. Hz.Musa dönemi Mısır'ı maddi açıdan en parlak günlerini yaşarken bir peygamberi yalanladıkları için helak olmakla yüz yüze kaldılar. Pompei kavminin, Sodom ve Gomore'nin helak edilmelerini peygamberleri ve Tanrı'nın kitabını yalanlamalarıdır. Oysa bir Peygamberi yahut Tanrı'nın kitabını yalanlamak maddi yani ekonomik açıdan en ileri toplum dahi olsa söz konusu toplumların helak sebebi olabilmektedir. Buda bize göstermektedir ki, maddi terakki ile manevi terakki her zaman at başı gitmemiştir, gitmesi de mümkün görünmemektedir. Hazmedilmemiş maddi terakki çoğunlukla manevi terakkiyi değil manevi yani kültürel buhranları beraberinde getirmektedir. Tarihsel örneklerine baktığımızda ekonomik açıdan tavan yapmış toplumların (yani Hz. Musa dönemi Mısır'ı yahut Pompei ve Sodom, Gomore gibi toplumların) manevi açıdan çöküşü yaşadıklarını görmekteyiz. Bu aslında şaşırtıcı bir durum değildir. Zira toplumsal yaşamı evrelere ayıran İbn Haldun da toplumun sekülerleştikçe maneviyatını yitirdiğini bize tavırlar nazariyesinde şöyle açıklamaktadır. Tavırlar nazariyesinde barış döneminin hemen arkasından tembelliğin kol gezdiği sekülerleşmiş israf evresinin gelmesi oldukça manidardır. “1) Zafer dönemi, 2) İstibdat dönemi, 3) Ferağ (duraklama) dönemi, 4) Müsalemet (barıs) dönemi, 5) İsrif dönemi.”¹⁵ Bu teoriye daha derinlemesine bakarsak, İbn Haldun'a göre israf evresi çöküş evresidir. Bu anlamda maddi ve manevi terakkinin kültürel gecikme olmaksızın gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir. Şu ana kadar kültürel gecikmeyi ve kültürel gecikmenin neden olduğu manevi buhranları anlatmaya çalıştık, şimdide Kur'ân ve Sünnet'in maddî ve manevî terakkiye bakışını inceleyerek bu çalışmamıza son noktayı koymaya çalışalım.

İslâm dini Müslümanların maddî yönden ilerlemelerine herhangi bir yasak getirmezken maddî ve manevî terakkinin birlikte yürütülmesini isteyen bir tutum

14 Orhan Türkoğan; Çağdaş Türk Sosyolojisi, IQ Yay., İstanbul, 2013, s.111-112.

15 Cem Doğan; “16. Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâme ve Ahlâknâmelerinde İbn Haldûnizm: Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi ve Na'imâ Örnekleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2003, C.VI, Sayı:27, s.203.

sergilemiştir. “*Dünyadan da nasibini unutma!*”¹⁶ uyarısını yapan bir dinin maddî gelişmelere menfî baktığını, dünyayı ihmal ettiğini, sadece ahireti öncelediğini iddia etmek hakkaniyetle bağdaşmayan bir tutum olsa gerektir. Çünkü Müslümanlara dualarında “dünya ve ahiretin güzelliklerini istemelerini”¹⁷ tavsiye eden bir dinin maddî terakkiye karşı olması pek mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki Kur’ân-ı Kerim, Müslümanlara her zaman çalışmayı ve üretmeyi tavsiye etmekte,¹⁸ bir işi bitirince diğerine koyulmayı öğütlemektedir.¹⁹ Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişinizi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.²⁰

İslam Peygamberi’nin konuşmaları dikkatlice incelendiğinde görüleceği üzere o, hiçbir zaman fakirliği övmemiş ve zenginliği de yermemiştir. Nitekim o, bir keresinde şöyle buyurmuşlardır: “*Allah’a karşı sorumluluk bilinci duyan birisinin zengin olmasında sakınca yoktur. Allah’a karşı sorumluluklarının şuurunda olan birisinin ise sağlık ve sıhhat içinde olması zenginlikten daha hayırlıdır. İnsanın sağlıklı ve keyifli olması ise büyük bir nimettir.*”²¹

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber zenginliği kötülememekte, ehil ellerde olmasını tavsiye etmekte, ama sağlığın çok daha önemli olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır. Onun bu önerilerine uygun hareket ederek zengin olan sahabîlerin varlığı bilinmektedir.²² Nitekim kendisi de uluslararası ticaretle meşgul olmuş, “*Hiç kimsenin elinin emeğinden daha hayırlı bir lokma yemediğini*”²³ ve “*Veren elin, alan elden hayırlı olduğunu*”,²⁴ söylemiş, “*Dürüst ve güvenilir bir iş ada-*

16 “*Öyleyse, Allah’ın sana verdiklerinden yararlanarak yalnızca ahiret yurdunda [iyi bir yer tutmanın] yolunu ara; bu arada, pek tabii, bu dünyadaki nasibini de unutma ve Allah nasıl sana iyilikte bulduysa, sen de [başkalarına] öyle iyilikte bulun ve sakın yeryüzünde bozgunculuk, karışıklık çıkarmaya çalışma! Çünkü şüphesiz, Allah bozguncuları sevmez!*” *el-Kasas*, 28/77.

17 “*Yine onlardan: "Ey Rabbimiz! Bize dünyada bir güzellik ve ahirette de bir güzellik ver ve bizi ateş azabından koru!" diyenler vardır.*” *el-Bakara*, 2/201.

18 *en-Necm*, 53/39-40; *el-Cuma*, 62/10; Ayrıca bkz. *el-Bakara*, 2/143.

19 “*Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul!*” *el-İnşirâh*, 94/7.

20 *Cuma*, 62/9.

21 İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (ö. 275/888), *Sünenü İbn Mâce*, (I-II), Thk.: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 12/Ticarât, 1 (II, 724). Ayrıca bkz. İbn Mâce, 37/Zühd, 9 (II, 1386).

22 Servet sahibi bir kısım Sahâbe ile ilgili bkz. Saffet Sancaklı; *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, Elif Yay., İstanbul, 2004, s. 286-295.

23 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, (I-VIII), Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 34/Büyu’, 15 (III, 9).

24 Buhârî, 55/Vasâyâ, 9 (III, 189); 81/Rikâk, 11 (VII, 176); 24/Zekât, 18, 50 (II, 118, 130); 69/Nefekât, 2 (VI, 190); Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*,

minin kıyâmet günü nebîlerle, siddîklarla ve şehidlerle beraber haşrolunacağını”²⁵ ifade etmiş bir Peygamber’in zenginliği zemmetmek gibi bir tutumunun söz konusu olmayacağı da açıktır. Çünkü “hakki verilen zenginliği çirkin göstermek veya zilleti gerektiren fakirlik övmek” Kur’ân ve Sünnet’iyeterince anlamamak olarak değerlendirilebilir.

Ancak Hz. Peygamber’in “azdıran zenginliğe”²⁶ karşı Müslümanları uyardığı, dünyanın geçici güzelliklerine aldanarak ahireti ihmal etmemelerini istediği konunun diğer bir yönüdür. Dolayısıyla İslâm’ın maddî terakkiye karşı olduğunu iddia edenlerin bu söylemlerine Kur’ân ve Sünnet’ten herhangi bir delil getirebilmeleri pek mümkün değildir.

Bununla birlikte Kur’ân’ın ısrarla üzerinde durduğu konu, ahiret hayatının ihmal edilerek dünyaya bağlanması,²⁷ nankör insanların kendilerine bahşedilen sayısız nimetleri pervasızca tüketerek Allah Teâlâ’ya karşı isyan ve şirk içinde olmaları, toplumlarına zulmetmeleri ve bu yolla kendi helâklerine neden olacak bir tutumun içinde olmalarıdır. Kuşkusuz ki, toplumsal gerileme ve çöküşün nedenlerinin itikâdî, ahlâkî, siyâsî ve sosyo-ekonomik boyutları vardır. Kur’ân, tüm bu nedenleri içi içe ele almakta ve dinî-ahlâkî bakış açısıyla konuyu insanlığın dikkatine sunmaktadır.²⁸ Yapılan bir araştırmaya göre toplumsal çöküşe götüren sebepler şöyle sıralanmaktadır:²⁹ Peygamberleri yalanlamak, gördükleri halde mucizelere inanmamak, zulüm ve fesadın yaygınlaşmasına göz yummak, Allah’ın nimetlerini/ mesajlarını değiştirmek,³⁰ nimetlere karşı nankörlük etmek,³¹ dinî emirlere

(I-III), Thk.: Muhammed FuadAbdübâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 12/Zekat, 31 (I, 717-718, 721); EbûDâvud, Süleyman b. Eş’as, (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, (I-V), Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 9/Zekat, 28 (II, 297); İbnHanbel, Ahmed b. Muhammed, (ö. 241/855), *Müsned*, (I-VI), Çağrı Yay., İstanbul, 1992, II, 288.

25 İbnMâce, 12/Ticarât, 1 (II, 724); Tirmizî, Muhammed b. İsa, (ö. 279/892), *Câmiu’s-Sahîh*, (I-IV), Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 12/Büyu’, 4 (III, 515); Dârimî, Abdullah b. Abdîrrahman es-Semerkandî, (ö. 255/868), *Sünenü’l-Dârimî*, (I-II), Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 18/Büyu’, 8 (II, 561). Ayrıca bkz. Dârimî, 23/Fedâilü’l-Kur’ân, 15 (II, 722); İbnHanbel, III, 19.

26 Tirmizî, 34/Zühd, 3 (IV, 552).

27 “Kim ahiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun ahirette hiçbir payı yoktur.” eş-Şûrâ, 42/20.

28 Konuyla ilgili tespitler için bkz. Ejder Okumuş, “Kur’an’da Toplumsal Çöküş”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2012, Sayı: Kur’an Özel Sayısı, s. 776-777.

29 Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülbakî Güneş, “Kur’an’da Sünnetullah ve Toplamların Çöküş Nedenleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl 2005, C. 5, Sayı: 1, s. 61-93.

30 *el-Bakara*, 2/211.

31 *en-Nahl*, 16/112.

karşı hileye başvurmak³² ve günahların yaygınlaşmasına kayıtsız kalmak.³³ Bilindiği üzere toplumların gelişme, ilerleme veya çöküşleri Yüce Allah'ın koyduğu yasalar çerçevesinde olmaktadır. Bu yasaların doğru tespit edilerek geçmiş kavimlerin hatalarından dersler çıkartılması ve çöküş sürecinin bertaraf edilmesi kanımızcamümkündür. Nitekim Kur'ân'da kıssalar aracılığıyla aktarılan örnekler, tarihsel ve toplumsal değişimin yönü ve niteliği hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.

Diğer taraftan Yüce Allah, bir topluma peygamber göndermeden onları sorumlu tutmayacağını, inkâr ve günahları sebebiyle onları cezalandırmayacağını haber vermektedir. Ancak insanlar, gönderilen peygamberleri yalanlar; onların uyarılarına kulak tıkar; akıllarını kullanmaz; hevâ ve heveslerinin peşinden gider; zulme seyirci kalırlarsa o zaman azabı hak etmeleri kaçınılmaz olmaktadır.³⁴ Bununla birlikte Kur'ân, bir toplumun hak ve adaletten ayrılmadığı ve zulme sapmadığı müddetçe, küfür ve şirk içinde olsalar bile helak edilmeyeceğini bildirmektedir.³⁵ Peygamberlerin geliş sebeplerinin de toplumsal bir terakkinin gerçekleşmesi için olduğunu bizzat kuran haber vermektedir. Toplumların sıkışıklığı dönemlerinde peygamberlerin ve önderlerin ortaya çıkması tesadüf olmasa gerekir. Toplumsal çıkmazları göz önünde bulundurarak peygamberleri gönderir.

Diğer taraftan bir toplumda çöküş ve çözülme başlayınca, her bir ferdin bundan etkilenmesi söz konusu olur. Nitekim sosyal ve ekonomik hayatta ahlâkî prensipler göz ardı edilir, zulüm ve haksızlıklar artar, emanet ehline verilmezse,³⁶ o toplumun parçalanma, bölünme ve yıkılma süreci hız kazanır. Dolayısıyla toplumu oluşturan bireylerin kendi özgür iradeleriyle seçim yaparak böyle bir sonu kendilerinin hazırladığını bilmeleri gerekir. Çünkü bozulmanın nedenleri incelendiğinde bunun arka planında “insanların olumsuz tavır ve davranışlarının” olduğu görülmektedir. Nitekim Kur'ân; “*İnsanlar kendi iç dünyalarını değiştirmeden Allah da onların durumunu değiştirmez ve Allah insanlara [kendi kötülüklerinin bir sonucu olarak] bir felaket tattıracağı zaman hiçbir şey bunun önünde duramaz.*”³⁷ diyerek insanları doğru tercih yapmaya yönlendirmektedir. Zira kötülükler ses

32 *el-Bakara*, 2/65-66.

33 “*Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin olanıdır.*” *el-Enfâl*, 8/25.

34 Yüce Allah'ın kavimlere peygamber göndermeden azap etmeyeceğiyle ilgili âyetler için bkz. *el-Enâm*, 6/131; *el-İsrâ*, 17/15; *el-Kasas*, 28/59.

35 Yüce Allah'ın halkı iyi olduğu müddetçe bir toplumu helâk etmeyeceğiyle ilgili âyetler için bkz. *el-A'râf*, 7/4-5; *Hüd*, 11/117; *el-Enbiyâ*, 21/11-15.

36 *en-Nisâ*, 4/58.

37 *er-Râd*, 13/11. Ayrıca bkz. *el-Enfâl*, 8/53.

çıkarmayan ve seyretmekle yetinen toplumlar³⁸ doğrudan ya da dolaylı olarak zulüm ve fesadın yaygınlaşmasına katkıda buldukları için sorumludurlar.³⁹

Gerçekten de insanın kaderini büyük ölçüde belirleyen temel faktörlerin başında onun eğilimleri, davranışları ve tercihleri gelmektedir.⁴⁰ İnsanoğlu, kendi özgür iradesiyle seçtiği yaşam tarzının kesin ve kaçınılmaz sonuçlarıyla karşılaştığı zaman suçu kadere yükleyemez. Çünkü toplumsal çöküşü belirleyen nedenlerin faili, hür iradeleriyle tercih yapan bireylerin kendileridir. Dolayısıyla insanın kaderi, geliştirdiği tavra göre şekillenmektedir.⁴¹ Bu bakımdan cemiyetlerin bireyleri; fertlerin tavırlarının da toplumları etkilediği ortadadır. Fertlerinin yaptıkları zulme, haksızlığa, yolsuzluğa, baskı ve dayatmaya göz yuman toplumlar savaş, kargaşa, anarşi, huzursuzluk, istikrarsızlık ve geri kalmışlığa mahkûm oldukları görülmektedir. Tarih bu tip toplumların tanıklığıyla doludur. Azgınlık, fuhşiyât ve münkerâta engel olmayan toplumlar vebale ortak olmaları nedeniyle müşterek azabı hak etmektedir.⁴² Bu bakımdan bireyin toplumdaki, toplumun da bireyden ayrı düşünülmemeyeceği ifade edilebilir.

Tüm dünyada maddî refahtan dolayı şımaran ve zenginliklerini kötüye kullanan bencil varlıklar, sadece kendi menfaatlerini düşünüp başkalarının hak ve hukukunu gasp ettikleri için toplumun büyük bir kısmının fakirleşmesine ve sosyal dengenin bozulmasına neden olmaktadır. Bu tür tavırlara seyirci kalmak ve zulmü engellemek ise o toplumun çöküşünü hızlandırmaktadır. Bu nedendir ki bencilik, büyülenme, zenginlik ve ekonomik güçten dolayı şımaran varlıklar, hem kendilerini hem de içinde yaşadıkları toplumu felakete sürüklemektedir. Çünkü Kur’ân, böyle kavimlerin ileri gelen elitlerinin/ seçkinlerinin peygamberleri yalanladıklarını, kavimlerinin sağlıksız kararlar almalarına neden olduklarını, toplumun da bunların arkasından giderek kendi sonlarını kendilerinin hazırladığını bildirmektedir.⁴³ Nitekim âyetler dikkatlice incelendiğinde görüleceği üzere

38 *Hûd*, 11/113-116.

39 Sosyal olaylar, sosyal değişim ve toplumsal çöküşlerde temel dinamik etkenin “insan ve toplum” olduğuyla alakalı bir çalışma için bkz. Okumuş, *a.g.e.*, s. 749-780.

40 “Öte yandan, Biz her insanın kaderini (kendi) boynuna dolamışızdır; öyle ki, Kıyamet Günü onun önüne, her şeyi açık açık kaydedilmiş bulacağı bir sicil çıkaracağız.” *el-İsrâ*, 17/13.

41 İnsana özgür irade verildiği ve seçimlerinin sonuçlarına katlanması gerektiğiyle ilgili bazı âyetler için bkz. *el-Bakara*, 2/81; *el-Enfâl*, 8/53; *er-Râd*, 13/11; *en-Nahl*, 16/112; *el-İsrâ*, 17/15, 18-20; *el-Kehf*, 18/29; *el-Ankebût*, 29/40; *er-Rûm*, 30/41; *el-Fâtır*, 35/43; *el-Fussilet*, 41/46; *eş-Şûrâ*, 42/48; *el-Câsiye*, 45/15; *en-Necm*, 53/38-40.

42 Semud kavmi, deveyi kesen azgın adama (Kudar b. Salif) müdâhele etmedikleri ve zulmü onayladıkları için azabı toptan hak etmişlerdir. (*eş-Şems*, 9/14-15). Çünkü Kur’ân-ı Kerim’de bir âyette (*el-Kamer*, 54/29) deveyi kesenin tek bir kişi olduğu ifade edilirken başka âyetlerde (*el-A’râf*, 7/77; *eş-Şems*, 9/14) çoğul kalıbı kullanılmaktadır. Bu durum, “Kur’an’ın kolektif sorumluluğa dikkat çektiğinin” en önemli bir delili olarak gösterilebilir.

toplumların çöküşünü belirleyen faktörlerin tamamının önlenemez nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise toplumların kendi geleceklerini kendilerinin belirleme yetkisine sahip olduklarının bir delilidir.⁴⁴ Nitekim Kur’ân, toplumsal çöküşü cemiyetlerin bir hak edişi olarak değerlendirmekte ve çöküşün sorumlularını insanlar olarak tanıtmaktadır. Çünkü çöküşün “toplumsal sebeplerinden” söz ediliyorsa, burada “insanların hür iradelerinin” olduğu muhakkaktır.⁴⁵

Diğer taraftan Kur’ân, insanların zenginlikle imtihan edildiklerinde azıp şırmarmaya meyyal olduklarını şöyle haber vermektedir: “Allah, kullarına (tümüne birden) rızkı bol bol verseydi, yeryüzünde mutlaka azgınlık ederlerdi. Fakat O, rızkı dilediği ölçüde indirir. Şüphesiz O, kullarından hakkıyla haberdardır ve onları hakkıyla görendir.”⁴⁶ Kanaatimizce toplumsal çöküşün temel nedeni; “bolluk ve zenginlik” değil, şımarık insanların şeytanların vesveselerine kanarak kendilerini Yüce Allah’tan müstağni görüp haddi aşmaları, etraflarına zulmetmeleri ve toplumun da buna seyirci kalmasıdır.⁴⁷ Nitekim Kur’ân, eğer insanlar “inanıp sorumluluklarının bilincinde olurlarsa gökten ve yerden nice bereket kapılarının açılacağını”⁴⁸ ve “istikamet üzere olanlara tükenmez nimet ve rızıkların verileceğini”⁴⁹ bildirmektedir. Dolayısıyla inanıp dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koyan toplumların maddî refaha kavuşmalarının önünde hiçbir engel yoktur. Çünkü Kur’ân, zengin olmayı kötülememekte, lakin servetin azgın zenginlerin tekelinde toplanmasına karşı çıkmakta ve gelir dağılımında adaleti tavsiye ederek ekonomik imkânların adil ve eşit şekilde dağıtılmasını emretmektedir.⁵⁰ Bu itibarla, İslâm’ın ekonomik alanda getirdiği en önemli ahlâkî prensiplerinden birinin “refahın yaygınlaştırılması ve servetin belli ellerde toplanmasının önlenmesi” olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Çünkü İslâm’a göre azgın bir azınlık lüks ve israf içinde yaşarken toplumun büyük kesimlerinin fakirlik ve zaruret içinde yaşaması asla doğru değildir. Sosyal adaletin sağlanması ancak sorumluluk, hakkaniyet, dürüstlük, iyilik, merhamet gibi erdemlerin ve ahirette hesap vereceği suurunun insanlara kazandırılmasıyla mümkün olabilir. Bunu sağlayacak olan ise İslâm’ın

43 es-Sebe, 34/34-35. Ayrıca bkz. el-İsrâ, 17/16.

44 Ayrıntılı bilgi için bkz. Güneş, “Kur’an’da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”, s. 89.

45 Okumuş, a.g.m., s. 778.

46 eş-Şurâ, 42/27.

47 Firavun, Kârun ve benzeri kimselerin azgınlıklarıyla ilgili bazı âyetler için bkz. et-Tâhâ, 20/24, 43; el-Kasas, 28/76-78; en-Nâziât, 79/17, 37; el-Fecr, 89/11; el-Leyl, 92/8-11; el-Alak, 96/6.

48 el-A’raf, 7/96.

49 el-Cin, 72/16. Ayrıca bkz. el-Enfâl, 8/38, 53.

50 Konu ile ilgili âyet için bkz. el-Haşr, 59/7.

ortaya koyduğu inanç ve ahlâk esaslarıdır. Nitekim zekât, sadaka, infak, yardımlaşma gibi prensipler, sermayenin tekelleşmesini engelleme amacına matuftur. Zaten tüm dünyada refah dengesinin aşırı bir şekilde bozulmuş olması bu prensiplerin terkedilmesinden kaynaklanmaktadır. Elbette herkesin aynı seviyede ve aynı zenginlikte olması söz konusu değildir ve böyle bir beklenti ütopyadır.⁵¹ Ancak, bir toplumda herkesininsanca yaşayabileceği imkânlarla sahip olması, refahtan, ekonomik zenginlikten ve milli servetten adil pay alması adaletin bir gereğidir. Bunun aksi olursa, böyle bir toplumun huzur ve güven içinde yaşaması mümkün değildir. Nitekim toplumların dünya sahnesinden silinip gitmesinde emniyet, huzur ve istikrar ortamının bozulması, zulüm ve haksızlığın yaygınlaşması ve tefessühün baş göstermesi etkin bir rol oynamaktadır.

Öte yandan Kur’ân’da ifade edildiği üzere bazı toplumlarda şımarık zenginler toplumun belirli bir kesimini oluştururken,⁵² bazı toplumlarda ise insanların geneline oluşturmaktadır. Bu kesimler refah içinde olduklarından, zulüm ve haksızlıkta sınır tanımamakta, diğer insanların hukukunu ihlal edip onları sömürmekte ve böylece helâki hak etmektedirler.⁵³ Nitekim Kur’ân, Âd ve Semud kavminin zenginlikleri nedeniyle şımarıldığını, peygamberlerini yalanladığını, toplumun zayıf kesimlerine zulüm ettiğini, böylece tarih sahnesinden silinip gittiğini haber vermektedir.⁵⁴ Çünkü Kur’ân’a göre “Hakk’ın karşısında batıl”ın, “iyinin karşısında kötü”nün ve “faydalının karşısında zararlı”nın kalıcı olması mümkün değildir.

Maddî varlıklarına güvenerek şımaranlardan söz eden âyetlerin siyak ve siba-kına bakıldığında, genel olarak bu zümrenin dünya hayatına düşkün, egoist, cimri, infakı sevmeyen, âhireti inkâr eden, kâfir, müşrik, fâsık, zâlim, müstekbir, nankör, bozguncu, Allah’ın âyetleriyle alay eden ve onlara karşı savaş açan kimseler oldukları görülmektedir.⁵⁵ Hiçbir ahlâkî endişe taşımayan, zihin konforunu bozmadan müreffeh bir hayat yaşayan böyle kimselerin toplumda karar mekanizmalarını ele geçirmeleri, zulmü ve fesadı yaygınlaştırmaları ve bunların hatalarına da toplumun diğer kesiminin kayıtsız kalması o toplumun helâkını hızlandırmaktadır.

51 “O, sizi yeryüzünde halîfeler (oraya hâkim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır. Şüphesiz yok ki O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” el-Enâm, 6/165.

52 Bkz. el-İsrâ, 17/16; el-Müminûn, 23/33; el-Kasas, 28/76-82; es-Sebe', 34/34.

53 el-Kasas, 28/58. Ayrıca bkz. el-Enbiyâ, 21/11-14.

54 el-A'raf, 7/74-79; Hûd, 11/84-85; eş-Şuarâ, 26/128-129; el-Enbiyâ, 21/11-13; el-Müminûn, 23/33-37; el-Kasas, 28/58; el-İsrâ, 17/16; ez-Zuhuruf 43/23-25.

55 Bazı âyetler için bkz. el-Kasas, 28/76-79; el-Ankebût, 29/39; el-Mümin, 40/25-26; el-Kalem, 68/17-33. Hz. Peygamber de böyle kibirli, kendini beğenmiş, küstah, azgın kimselerin cehennemi hak edeceklerini haber vermiştir. Bkz. Buhârî, 78/Edeb, 61 (VII, 89-90).

Çünkü toplumlar kendilerine liderlik eden bu gibi kimseleri düzeltmekle görevlidirler; düzelmemeleri halinde ise onlara itaat etmemekle ve onları geri plana itip alternatif çözüm önerileri geliştirmekle mükelleftirler.⁵⁶ Dolayısıyla “iyiliği emr, kötülüğünehy ve ıslah görevini”⁵⁷ terk eden toplumlar çöküşte pay sahibidirler.⁵⁸ Bu nedenle, “haksızlıklarla mücadele eden erdemli toplumlara Yüce Allah’ın ilâhî lütuflarda bulunacağı ve onları koruması altına alacağı”,⁵⁹ ancak “O’nun emirlerine ‘toplularak’ itaatı terk eden kavimlerin yerlerine hakkı ayakta tutan yenilerinin getirileceği”⁶⁰ gerçeği üzerinde düşünülmalıdır. Görüldüğü üzere Kur’ân, bireysel sorumluluğa ilaveten toplumsal sorumluluğa da dikkat çekmektedir.

Bilindiği üzere büyük buhranlar, manevî değerler erozyonu sonrasında yaşanmıştır. Maddî kalkınmayı önceleyen, ancak manevî gelişmeyi ikinci plana atan toplumlar er ya da geç yok olmuşlardır. Savaşlar, cinayetler, şiddet, baskı, tefrika, sınıf çatışmaları, geri kalmışlık, cehalet, içki ve uyuşturucu kullanımının artması, zina, aile kurumunun dağılışı, nihilizm, bencillik, maddiyata aşırı bağımlılık, hırs ve tamah toplumların çöküşünü hızlandırmıştır.

Öte yandan Uzakdoğu ülkelerinin bir kısmı ekonomide liberalizmi örnek almalarına rağmen, asıl itici güç olan inandıkları değerlerden taviz vermedikleri için kalkınmalarını gerçekleştirebilmişlerdir. Müslümanların da sahip oldukları manevî değerleri koruyarak maddî terakkiyi gerçekleştirebilmeleri her zaman mümkündür.⁶¹ Çünkü İslâm, sosyal hayata, ekonomik kalkınmaya, girişimciliğe, teknoloji üretip ihraç etmeye önem vermekte, ancak manevî gelişimin önemine de ısrarla vurgu yapmaktadır.

Günümüzde milletlerin en büyük zenginliği, iyi yetişmiş ve disiplinli çalışmaya alışmış insan gücüdür. Bu güçten yoksun milletler, dünyanın en zengin maddî kaynaklarına sahip olsalar da onlardan gereği şekilde istifade edememektedir. Bu nedenle, milletlerin kalkınmalarında ve ülkelerini ileri bir noktaya taşımalarında “iyi yetişmiş ve manevî değerlerine bağlı insan gücü” nünçok önemli bir rolü vardır.

56 Nitekim müminler, belki tövbe ederler diye bu gibi kimseleri uyarmaya devam etmekle mükelleftirler. Bkz. el-A’râf, 7/164-165.

57 el-Âl-i İmrân, 3/102-108.

58 Kur’ân’da kolektif sorumluluğa yapılan vurguyla ilgili bir çalışma için bkz. Ejder Okumuş, “Kur’ân’da Kolektif Sorumluluk”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2006, C. 42, Sayı: 2, s. 7-24.

59 el-Kasas, 28/5.

60 et-Tevbe, 9/39. Ayrıca bkz. el-Mâide, 5/54; Muhammed, 47/38.

61 Nuri Pakdil, bu tür Batıcı aydın tipini şöyle tanımlamaktadır: “*Tarihini yadsımış, uygarlığından kopmuş, bağısız, boşlukta sallanan, hiçbir tutumuyla artık ülkesinin insanına benzemeyen biri. Her alanda görüyoruz bu tipleri. Öncelikle de kültür alanında.*” Nuri Pakdil, *Batı Notları*, Edebiyat Dergisi Yay., İstanbul, 1997, s. 47.

Maddî ve Manevî Terakkinin Birlikte Olma Zarureti

Aşağıdaki beş sebepten dolayı ekonomik kalkınma yani maddi terakki sürecinde toplumsal değerler yani manevi terakkiye ihtiyacımız vardır.

“1-Toplumsal değerler ekonomik kalkınmayı anlamlı hale getirerek daha iyi motive eder.

2- Toplumsal değerler ekonomik kalkınmanın, sosyal yapıya ve çevreye kültüre dokunabilecek, muhtemel zararlarını denetleme imkânı sağlar.

3-Toplumsal değerler,ekonomik kalkınma sürecinde kültürel sürekliliği sağlar.

4-Toplumsal değerler, ekonomik kalkınmanın doğuracağı sosyal sınıflar ve bölgelerarası sosyo- ekonomik dengesizlikleri ve adaletsizliği önlemeye katkıda bulunur.

5-Toplumsal değerler, bizim kendi toplumumuza has ekonomik kalkınma modeli geliştirmemizi ve böylece evrensel kültüre de özgün katkılar yapmamızı sağlar.”⁶²

Tarih boyunca maddî ve manevî bütün terakkiler, yerleşik hayatın olduğu şehirlerde neşvü nema bulmuştur. Nitekim bütün peygamberler genellikle şehirlerden çıkmış ve tebliğ faaliyetlerini buralarda yapmışlardır. Ancak o peygamberlere menfaatlerini kaybedeceklerinden korkan toplumun ileri gelenleri/ müteflrikarşı çıkmış ve halkı onlara karşı kıskırtmışlardır.⁶³ Dolayısıyla maneviyatsız maddî terakkinin bir topluma huzur yerine şüphe ve sefahat getireceğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Nitekim tereddütler içinde bocalayan ahlâk yoksunu zenginler, her zaman kendi çıkarlarını öncelemiş, zihinleri şüphelerle dolu olduğu için ahirete inanmamış, Yüce Allah’a nankörlük etmiş, dünya hayatına dalarak zevk ve eğlenceyi kutsamış, insanlıklarını unutmüş, her türlü zulmü yapmış, böylece kendilerini Yüce Allah’tan müstağni görerek firavunlaşmışlardır.⁶⁴

Bu bakımdan maddî terakkiye önem verilir, manevî terakki ihmal edilirse o

62 UTESAV(Uluslararası Teknolojik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı), Ekonomik Kalkınma ve Değerler, edt:Recep Şentürk, Proje Koordinatörü:Faruk Yazar, İstanbul, Ekim/2008, s.12.

63 Kur’ân-ı Kerim’in bahsettiği ve Hz. Sâlih’in mücadele ettiği Semud kavmine mensup dokuzlu çete ile ilgili âyet-i kerime şöyledir: “Şehirde (ülkede) dokuzlu bir çete (elebaşı) vardı. Bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyorlar ve ıslaha çalışmıyorlardı.” en-Neml, 27/48. Kanaatimizce kıyamete kadar dünyanın her yerinde, her ülkede ve her toplumda bulunacak bu dokuzlu çete mensuplarını şu şekilde tanımlamamız mümkündür: 1. İktidar erkini/ gücünü ellerinde tutanlar, 2. Serveti kontrol edenler, 3. Silahı ellerinde tutanlar, 4. Medyaya hâkim olanlar, 5. Sahte din adamları, 6. Sahte hukukçular, 7. Sahte bürokratlar, yöneticiler, 8. Sahte bilim insanları/ öğretmenler/ eğitimciler, 9. Sahte sanatçılar.

64 Böyle tiplere yapılan bir uyarı ile ilgili bkz. el-İsrâ, 17/16.

toplumun manevî çöküntüye uğraması kaçınılmaz olur. Nitekim böyle bir toplumda huzur kalmaz; cemiyetin nizam ve intizamı bozulur. Dinî ve ahlâkî değerlerini terk eden toplumlar gerçek anlamda vatan, millet ve bayrak sevgisinden, şehadet arzusundan, şecaat, fedakârlık ve kahramanlıktan da uzaklaşır. Çünkü bu değerler ancak maneviyat eğitiminden geçmiş bireylerde bulunur. O yüzden geleceklerini sağlam temeller üzerine inşa etmek isteyen toplumların maddî ve manevî terakkiyi birlikte ele almaları ve bu alanlara yatırım yapmaları gerekir.

Öte yandan maddiyat gaye değil, mukaddes hedeflere ulaşmak için bir araçtır. Maneviyatı zayıflayan insanların maddiyatı gaye edinmeleri akl-ı selim ile düşünemediklerinin bir göstergesidir. Elbette Müslümanın zengin olması gereklidir; çünkü İslâmiyet, ancak maddî ve manevî terakkiyle tüm dünyaya duyurulabilir. Maddî kalkınma daha çok tüketmekle değil, kaliteli mal, ürün, bilgi ve hizmet üretmekle gerçekleşir. Müslümanlar gösteriş için değil, tüm İslâm âleminin güçlenmesi ve son din İslâm'ın insanlığa doğru tanıtılması için zengin olmak zorundadır.

Diğer taraftan rahat yaşamaya alışmanın dünya sevgisini ve dünya nimetlerine bağlılığı artıracığı iddia edilmektedir. Olması gereken; “dünyayı kesben değil, kalben terk” etmektir. Nitekim dünyaya kalben bağlılık, insana sahip olduğu nimetlerin elden gidebileceği korku ve kaygısını yaşatabilir; insan daha çok kazanma hırsıyla hareket edebilir ve dünyada aciz olduğunu unutarak şımarabilir. Bu bakımdan zenginliği bir gaye değil, hedefe götüren bir araç olarak değerlendirmek daha isabetlidir. Bununla birlikte kazancını helal görerek ihtiyaçtan fazla harcama yapmak⁶⁵ ve malı saçıp savurmak da büyük günahlardandır.⁶⁶

Maddî terakki olurken toplumda sevgi, saygı, güven, sadakat gibi ahlâkî değerlerin aşınması görmezlikten gelinmemelidir.

Bu itibarla, toplumun temel direği olan ailenin güçlendirilmesine yönelik çalışmalara ağırlık verilmesi gerekmektedir. Toplumsal çözümler ve insanî değerlerin çöküşü ailenin güçlendirilmesiyle durdurulabilir. Aile ne kadar güçlü olursa, toplumdaki problemler ve suç işleme oranları o derece azalır.

Diğer taraftan servet sahibi kanaatkâr zenginler, refah ve mutluluğun teminatının ahlâkî değerleri içselleştirmiş bir toplumun varlığıyla mümkün olduğunu bilir, toplumun maddî terakkisine olduğu kadar manevî gelişimine de katkı sağlarlarsa, bu takdirde hem kendileri hem de toplum bundan kazançlı çıkar. “Toplumsal değerlere bağlılık ekonomik kalkınma yolunda ayak bağı olmaz, tam tersine

65 “Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.” el-Furkan, 25/67.

66 İsrâf ve savurganlıkla ilgili bazı âyetler için bkz. el-Enâm, 6/141; el-A'râf, 7/31; el-İsrâ, 17/26-27.

bizlere yaptığımız işin anlamını göstererek motive olmamızı sağlar ve topluma özgü yeni açılımlar sağlar. Vakıflar gibi geleneklerimizin biz sunduğu açılımlar sadece birer örnek bile olsa, buna somut olarak dikkat çekmektedir.”⁶⁷

Öte yandan içinde bulunduğu toplumun bilinçlendirilmesine, ahlâkî değerlerin yükseltilmesine ve olumlu anlamda yenilenme, değişim ve gelişime katkı sağlamak sadece zenginlerin değil her Müslümanın ve daha genel anlamda da o toplumun ferdi olan her insanın ödevidir. Zira bütün peygamberler bu mücadeleyi vermiş, toplumlarını bilinçlendirmek ve onlara güzel ahlâkî⁶⁸ öğretmek için ömür boyu çaba sarf etmişlerdir. Bu nedenle her mümin yaşadığı sırada toplumununve tüm insanlığın maddî ve manevî terakkisine destek olmak zorundadır.

Sonuç

Sonuç olarak denilebilir ki, maddi ve manevi terakki atbaşı gitmediği zaman maddi terakki manevi buhranları beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, maddi terakki peşinde koşarken, bir toplumun manevi kalkınmasının da ihmal edilmemesi gerektiği hep hatırdta tutularak bu konuda gerek aydın hassasiyeti sergilenmelidir. Yani bir ülkede akıl, bilim ve sanattan çok servete değer verilmemeli, keseler şişirilip, kafaların içi boşaltılmamalıdır, ancak bu kurala dikkat edilirse maddi terakki bir anlam taşır. Aksi takdirde, kültürel ve felsefiarka plandan yoksun bir maddi terakki pek çok problemin tetikleyicisi ve sebebidir.

Çünkü iktisatçıların da belirttiği gibi insanın arzu ve istekleri sonsuz ve sınırsızdır, bu sınırsız arzu ve istekleri karşılayacak sınırsız bir maddi terakki bir toplumu iyilikten ziyade nefsin sürekli kamçılандığı, değerden yoksun bir dünyaya götürür. Bu da göstermektedir ki; bir toplum maddi terakkisini ne kadar ileri götürürse götürsün, bu maddi terakki, manevi terakki ile desteklenmediği sürece bir kanadı olmayan bir kuş gibi uçmayı beceremeyecek, bir tarafı eksik, bir tarafı yarım kalmış bir toplum olarak yerinde saymaya hatta geri gitmeye mecburdur. Oysa değerlerle desteklenen bir maddi kalkınma beş başı mamur bir sosyal kalkınmadır ki, gerçek terakki de budur.

O halde maddi olarak kalkınmak isteyen toplumlar bu maddi kalkınmayı manevi değerlerle destekledikleri zaman gerçek bir maddi kalkınmaya ulaşırlar, aksi takdirde toplumlarda manevi buhranlar asla eksik olmaz, sağlanan salt maddi terakki de gerçek anlamda bir terakki yani kalkınma olmaz.

67 UTESAV, *a.g.e.*, s.12.

68 Hz. Peygamber’in güzel ahlâk tavsiyesiyle ilgili bkz. Buhârî, 78/Edeb, 38, 39 (VII, 81-82).

Kaynakça

- Buhârî, EbûAbdillah Muhammed b. İsmail, (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, (I-VIII), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman es-Semerkandî, (ö. 255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, (I-II), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Doğan, Cem; “16. Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâme ve AhlâknâmelerindeİbnHaldûnizm: Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi ve Na'îmâ Örnekleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2003, C.VI, Sayı:27.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, (I-V), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Güneş, Abdülbakî, “Kur'an'da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl 2005, C. 5, Sayı: 1.
- İbnHanbel, Ahmed b. Muhammed, (ö. 241/855), **Müsned**, (I-VI), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- İbnMâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, (ö. 275/888), *Sünenü İbnMâce*, (I-II), Thk.: Muhammed FuadAbdübâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 12/Ticarât, 1 (II, 724). Ayrıca bkz. İbnMâce, 37/Zühd, 9 (II, 1386).
- Kızılçelik, Sezgin, *Sosyoloji Teorileri*, Yunus Emre Yay., Konya, 1994.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*, (I-III), Thk.: Muhammed FuadAbdübâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Okumuş, Ejder, “Kur'an'da Kolektif Sorumluluk”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2006, C. 42, Sayı: 2.
- Okumuş, Ejder, “Kur'an'da Toplumsal Çöküş”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2012, Sayı: Kur'an Özel Sayısı.
- Sancaklı, Saffet, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, Elif Yay., İstanbul, 2004.
- Tirmizî, Muhammed b. İsmâ, (ö. 279/892), *Câmiu's-Sahîh*, (I-IV), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2006.
- Türkoğan, Orhan; *Çağdaş Türk Sosyolojisi*, IQ Yay., İstanbul, 2013.
- UTESAV(Uluslararası Teknolojik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı), *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, edt:Recep Şentürk, Proje Koordinatörü:Faruk Yazar, İstanbul, Ekim/2008.